

SCIPIONE BORGHESE: ACTOR PROTAGONIST ÎN ȚINUTURILE TUSCOLANE¹

MARGHERITA FRATARCANGELI*

ABSTRACT. Scipione Borghese: Leading Actor on Tuscan Lands. The contribution focuses on the figure of Cardinal Scipione Borghese (1577-1633) and on the role he played as patron of the arts in the Colli Albani area, in particular in the city of Frascati (located 20 kilometers east of Rome). The cardinal, nephew of Pope Paul V Borghese and very important personality of the Roman curia, is investigated here as a promoter of the arts and in particular as the patron of many architectural and landscape arrangements made on the hills of Frascati. The villas purchased by the Borghese family underwent enlargement, reconstruction and decoration (such as Villa Taverna, Villa Torlonia, Villa Mondragone and Villa Grazioli).

¹ Ofer această contribuție grație amabilității și generozității prof. Nicolae Sabău și doamnei dr. Giovanna Cappelli.

* Universitatea din Tor Vergata, Roma. Curriculum: Absolventă cu distincție în Materii literare conform vechii structuri, orientarea istorico – artistică pe lângă universitatea Roma Tre (1995), unde a obținut și Doctoratul în Istorie și conservare a obiectului de artă/ arhitectură (2001). Obține burse de studiu pre și post doctorat, credite de cercetare de la importante institute de cercetare (Scoala Normală Superioară din Pisa 1997; Universitatea din Calabria, 2001-03, 2003-05, Biblioteca Hertziana din Roma, 2003-2004, Harvard University, Center italian Renaissance Studies, Villa I Tatti, 2011; Universitatea din Tor Vergata, 2020). În 2000-07 este specialist în materie de Artă modernă în Universitățile din Roma Tre și Calabria. Între 2005-12 ține seminarii la cursul de Istoria arhitecturii și estetică, facultatea de Inginerie de la Sapienza, Roma. În 2001-10 desfășoară sarcini științifice pe lângă Institutul Max Planck – Biblioteca Hertziana din Roma: cercetări documentare, îngrijire editorială a unor conferințe/ cataloage, asistență științifică a directorului. Din 1995 colaborează cu universități (Roma Tre, Luav din Veneția, Queen's University din Canada, Universitat Wien), institute de cercetare și direcții, pentru cercetări documentare, iconografice, bibliografice asupra istoriei artei și a arhitecturii din epoca modernă și contemporană. Din 1999 colaborează la Rivista storica del Lazio, din 2007 este fondator și membru al Fundației Luigi Spezzaferro; din 2012 este în Consiliul Centrului de Studii de Istorie, Arte, Tradiții, Teritoriu Viggiù; din 2016 face parte din Asociația Amici di Pal. Chigi di Ariccia și Pal Sforza Cesarini di Genzano. Participă la comitete științifice pentru organizarea de expoziții, a cărora este curator, și a unor conferințe *Frascati al tempo di Pio IX* (Muzeul Tuscolan); *Oltre Roma. Nei Colli Albani al tempo del Grand Tour* (2012, 10 muzee dintre Castelele Romane); *Dal cavallo alle scuderie* (2013, conferința Museo Tuscolano) administrând apoi donarea colecției respectivei instituții; *Un palazzo di poesie* (2019, Pal Sforza Cesarini, Genzano). Face parte din grupuri de cercetare precum, *Biblioteca arhitecturii* (PRIN, 2005). A participat la 32 conferințe naționale și internaționale; are la activ numeroase publicații între care volume, articole, contribuții în volume și cataloage (n. 67).

The cardinal and the Villas moved a lot of money and many artistic workers (architects, painters, sculptors, plasterers, masons, etc.) that made Frascati the Petrified testimony of the economic, political and cultural ideas of the Borghese himself.

Keywords: Scipione Caffarelli Borghese; Paolo V Borghese; Flaminio Ponzio; Girolamo Rainaldi; Giovanni Vasanzio; Matthäus Greuter; Rome; Frascati; Alban Hills; Monte Porzio Catone; *Borghesianum*, patronage; Villa

RIASSUNTO. Scipione Borghese: attore protagonista nelle terre tuscolane. Il contributo è incentrato sulla figura del cardinale Scipione Borghese (1577-1633) e sul ruolo di mecenate svolto nel territorio dei Colli Albani, in particolare nella città di Frascati (situata a 20 ad est di Roma). Il cardinale, nipote di papa Paolo V Borghese e rilevantissima personalità della curia romana, è qui indagato come promotore delle arti e in particolare come il committente di molte sistemazioni architettoniche e paesaggistiche realizzate sulle colline di Frascati. Le Ville acquistate dal Borghese subirono interventi di ampliamento, ricostruzione, decorazione (così per Villa Taverna, Villa Torlonia, Villa Mondragone, Villa Grazioli).

Il cardinale e le Ville movimentarono molti denari e molte maestranze artistiche (architetti, pittori, scultori, stuccatori, muratori, ecc.) che resero Frascati la testimonianza pietrificata delle idee economiche, politiche e culturali del Borghese stesso.

Parole chiave: Scipione Caffarelli Borghese; Paolo V Borghese; Flaminio Ponzio; Girolamo Rainaldi; Giovanni Vasanzio; Matthäus Greuter; Roma; Frascati; Colli Albani; Monte Porzio Catone; *Borghesianum*, mecenatismo; Villa

REZUMAT. Scipione Borghese: Actor protagonist pe pământurile tuscolane. Contribuția se concentrează pe figura cardinalului Scipione Borghese (1577-1633) și pe rolul de mecenat desfășurat pe teritoriul Colli Albani, mai cu seamă în orașul Frascati (situat la 20 de kilometri est de Roma). Cardinalul, nepot al Papei V Borghese și relevantă personalitate a curiei romane, este cercetat aici și ca promotor al artelor, mai cu seamă ca și persoană care a comandat multe sistematizări arhitectonice și peisagistice realizate pe colinele din Frascati. Vilele achiziționate de Borghese au suferit intervenții de extindere, reconstruire, decorare (astfel s-a întâmplat la Vila Taverna, Vila Torlonia, Vila Mondragone, Vila Grazioli).

Cardinalul și Vilele au pus în mișcare mulți bani și multe echipe artistice (arhitecți, pictori, sculptori, lucrători în stuc, zidari, etc.) care au făcut din Frascati mărturia pietrificată a ideilor economice, politice și culturale a lui Borghese însuși.

Cuvinte cheie: Scipione Caffarelli, Paolo V Borghese, Flaminio Ponzio, Girolamo Rainaldi; Giovanni Vasanzio, Mathäus Greuter, Roma, Frascati, Colli Albani, Monte Pozio Catone, *Borghesianum*, mecenatism, Vila

Cardinalul Scipione Caffarelli Borghese este un nume care revine de mai multe ori pentru oricine se pregătește să cunoască, să studieze sau pur și simplu să viziteze Frascati și teritoriul tuscolan. Acesta a fost hârta de turnesol în jurul căreia s-au învârtit mare parte a alegerilor și a sistematizărilor peisagistice realizate în acele ținuturi în prima jumătate a secolului XVII. Cardinalul este actorul protagonist al contribuției de față iar orașul Frascati cu vilele sale, cu cei care se ocupă de ele și meșterii care constant apar pe scenă au doar roluri secundare, chiar dacă sunt printr-o bună întâmplare, și astăzi, mărturia pietrificată a ideilor economice, politice și culturale ale lui Borghese însuși. (Fig. 1,2)

Istoriografia ultimului secol a remarcat punctual rolul cardinalului nostru în evenimentele administrative și artistice care au în vedere ținuturile de lângă Roma iar nota bibliografică de la sfârșitul textului oferă o sinteză a studiilor și arată creșterea exponențială a acestora în ultimii douăzeci de ani.

Este cunoscut că cel care a pus bazele ascensiunii familiei Borghese a fost nobilul, de origine din Siena, Marcantonio (1504-1574), care s-a stabilit la Roma la jumătatea secolului al XIV-lea. Cariera sa de jurist în cadrul curiei romane i-a permis în mod deosebit să stabilească legături cu unele familii pontificale. Legături care în anul 1605 au făcut ca fiul său Camillo, să fie ales pontif cu numele de Paul V (Fig. 3). Papa Borghese era destul de tânăr, energic și ambițios și a rămas pe scaunul papal timp de șaisprezece ani (1605-1621), legând numele său de interzicerea cărților lui Nicolaus Copernic, de primele conflicte cu Galileo Galilei, de furtunoasele legături cu orașul Veneția – care a trecut pe lângă excomunicare - și de multe interconexiuni artistice.

Odată cu pontificatul a început pentru întreaga familie Borghese introducerea în înalta aristocrație romană, proces despre care se cunosc bine mecanismele și fazele prin care a fost realizat, adică: alianțe matrimoniale prestigioase, adoptarea unui stil de viață nobiliar, cumpărarea de feude și latifundii. A fost Paul al V-lea cel care a alocat sume colosale pentru realizarea unor proiecte dinastice ambițioase, dar adevăratul artizan al acestei strategii a fost cardinalul-nepot Scipione Caffarelli Borghese (1577-1633). Pentru ca mai apoi, un alt nepot al papei, Marcantonio junior (1601-1658), să devină moștenitorul averii și al pozițiilor sociale obținute mai înainte de familie. Fideicomis și inalienabilitate au fost instituite, de fapt, în favoarea lui Marcantonio junior, pentru a asigura indivizibilitatea și continuitatea patrimoniului.

În achizițiile funciare familia Borghese a adoptat o strategie teritorială care avea în vedere constituirea de puncte forte, mai cu seamă la sud-est de Roma, în zona Colli Albani, și la nord-est, în Sabina și în Campagna romană, unde au cumpărat numeroase latifundii. Mai cu seamă în primii ani ai pontificatului lui Paul al V-lea familia a profitat de orice ocazie pentru a duce la bun sfârșit noi

anexe, alegând în mod lucid și progresiv teritorii mai fertile și economic mai avantajoase, dar și mai relevante din punct de vedere social. Frascati și interiorul său reflectau perfect cererile familiei Borghese: loc de distracție prin excelență, climă blândă iarna și răcoroasă vara, teren fertil de origine vulcanică și apropiere de Roma (fig. 4). Doar douăzeci de kilometri trebuiau parcurși pentru a ajunge din capitala statului pontifical până la Frascati, în timp ce era nevoie doar de câteva clipe pentru a înțelege de ce era un loc râvnit și de ce a devenit tot mai mult în cursul epocii moderne. Făcând un salt cronologic înainte este interesant să cităm o frază luată din *Promenades dans Rome* scrisă de Stendhal în 1829 și care se referă la Frascati. « Marii nobili care au construit aceste case frumoase și aceste grădini au știut să armonizeze frumusețea arhitecturii cu aceea a vegetației».

Iată că Stendhal a reușit să surprindă minunea arhitectonico – peisagistică creată de-a lungul secolelor de către mecenații care au făcut din orașelul tuscolan reședința lor și unde au dat viață unui complex antropocentric.

Să ne întoarcem la familia Borghese. Viitorul papă Paul al V-lea deja între 1602-1604 cumpărase terenuri lângă Frascati (în zona Casale di San Marco), dar achizițiile cele mai importante s-au făcut între 1613-1615, când cardinalul Scipione Borghese a reușit să obțină de la familiile Colonna, Massimo și Altamps unele feude în zona Colli Albani.

Familia Borghese a crescut valoarea comercială a feudelor sale și, în timpul pontificatului rudei lor a avut posibilitatea de a-și întări propria hegemonie, obținând privilegiile juridice și fiscale, precum și privilegiile comerciale: în 1608 și în anii următori, au fost scutiți de impozite și taxe pe toate posesiunile. Familia a închiriat o parte dintre proprietăți, alegere administrativă care a modificat situația lor instituțională: arendașii, al căror contract dura de obicei nouă ani, erau însărcinați să gestioneze pământurile nobile și să plătească o sumă fixă seniorului; acesta era un mod de a reduce riscul neprevăzutului recoltelor și al cheltuielilor. Din punct de vedere juridic, cardinalul Scipione a obținut jurisdicția civilă și penală a teritoriilor sale, adică posibilitatea de a interveni și de a absolvi vasalii în multe controverse, precum și în evenimente criminale precum și de a urmări bandiții.

Începând cu 1621, adică după moartea papei, achiziția de terenuri și proprietăți au urmat un ritm mai puțin accelerat. Un număr care să indice vastitatea posesiunilor pe care le adunaseră familia Borghese este posibil de a-l avea în primii ani ai secolului al XVIII-lea (deci la aproape o sută de ani după Pontificatul lui Paul al V-lea): astfel în mâinile lor erau treizeci și două de proprietăți, care însumau 24. 000 de locuitori, cifre care îi includeau între cei mai mari proprietari de terenuri din Lazio.

Paul al V-lea mergând pe urmele pontifilor precedenți, a fost un atent continuator și unul care a dus la îndeplinire proiecte arhitectonice, astfel încât imediat după alegerea sa s-a implicat în realizarea și finalizarea a trei proiecte romane importante: completarea navei și fațadei Bazilicii San Pietro din Vatican, capela funerară a familiei din Santa Maria Maggiore, finalizarea palatului pe colina Quirinale. Pe același plan cu aceste întreprinderi pontiful a urmărit – cu succes – un proiect pe care putem să-l definim ca fiind mai individualist: construirea și consolidarea genealogiei familiare. De fapt, una dintre primele dispoziții ale proaspătului ales papă a fost chemarea alături de el, de la Perugia unde studia jurisprudența, a nepotului Scipione, care avea douăzeci și șapte de ani, fiu al surorii Hortensia și a puțin stimatului și plin de datorii Francesco Caffarelli. La doar două luni după alegerea sa, nepotul a fost făcut cardinal, preluând și numele de familie al unchiului, aflându-se dintr-o dată la vârful puterii, devenind un adevărat cardinal-stăpân investit cu sarcinile necesare pentru a crea (practic din nimic), o imagine publică proprie și – mai cu seamă – o avere economică. Scipione a început, prin sprijinul autoritar al unchiului, să acumuleze venituri și beneficii, devenind din punct de vedere economic bogat: multe surse contemporane îl amintesc pentru lăcomia sa, precum și pentru extrema gentilețe.

Cardinalul a întreprins o adevărată strategie financiară, destinată să consolideze o bogăție care a atins punctul maxim în 1614, când patrimoniul funciar era practic complet și intrările economice anuale erau estimate la 756.000 de scuzi. Nu este de neglijat să subliniem cum istoriografia care s-a ocupat de cardinalul Scipione numără două studii monografice de profil economic care, redactate de istorici germani (V. Reinhardt 1984; M. Faber 2005), conturează profilul unui om competent din punct de vedere economic.

Noile rânduiri ale lui Paul al V-lea la vârful aparatului pontifical, au pus în mișcare strategii de curte: toți aveau interes să intre în grațiile noii familii conducătoare și pentru a putea fi primiți tehnicile puteau fi numeroase. Astfel, doar pentru a da câteva exemple, cardinalul Acquaviva înstrăina familiei Borghese, pentru un preț derizoriu, vila sa din Frascati; familia Campeggi a vândut ori mai bine zis a vândut sub cost, palatul roman din Borgo (pe strada della Conciliazione) pentru neînsemnata cifră de 12.000 de scuzi; cardinalul Deza a cedat palatul său, situat în cartierul Campo Marzio (lângă Ripetta), care a devenit apoi principala reședință a familiei Borghese în oraș. Ducele de Mantova, a ajuns să doneze cardinalului Scipione un obiect prețios în valoare de 4000 de scuzi: un diamant cristalin.

Ca urmare a primelor achiziții funciare ale familiei Borghese la Roma și în Lazio începe și activitatea lor de construcție. Scopul atâtor investiții era nu doar acela de a investi bani dar și acela de a da corp, de a consolida o astfel de bogăție

(termenul 'pietrifica' se regăsește deja la F. Braudel, *Civiltà e imperi del Mediterraneo nell'età di Filippo II*, Torino 1994; prima ediție, Paris 1949), de a construi deci, cu o evidentă grandoare, atingerea noului *status* social și politic. Aceasta era o condiție necesară pentru afirmarea noului papă. Cum de altfel a fost și pentru predecesorii săi, mai cu seamă dacă nu aparțineau unor familii cu descendență veche. Era în fapt necesitatea urgentă de a legitima propria autoritate.

La puțin timp după alegerea lui Paul al V-lea (în septembrie 1605), nepotul Scipione primea numirea ca Secretar de Stat, adică cea mai înaltă însărcinare în cadrul guvernului pontifical. Cu toate acestea acțiunea sa politică a fost mereu supusă voinței unchiului, care nu a permis niciodată mari interferențe. Conducerea Secretariatului de Stat de către Scipione a avut loc, în același mod în care a trăit, adică cu o superficialitate curtenitoare și dezinvoltă și cu puțin interes politic. Rolul său pe scena culturală romană, a fost, dimpotrivă, relevant dar acest fapt trebuie căutat mai cu seamă în ușurința, în gustul hedonist și individualist, care nu vrea să însemne că el ar fi fost incompetent, grosolan ori lipsit de studii și cultură, ci mai degrabă opusul: iubea cărțile și biblioteca sa privată, adunată prin achiziții abile – între acestea erau și fonduri papale ce provin de la Avignon - era una din cele mai valoroase din Roma. Cu toate acestea, biblioteca așa cum se întâmpla cu operele de artă pe care le deținea, era mai mult o colecție de colecționar/bibliofil decât de cercetător, astfel încât el ar putea fi definit drept un „acumulator în serie”. Scipione achiziționa sistematic (compulsiv am putea spune) obiecte artistice și astfel a reușit să intre în posesia colecției de artă a cardinalului Sfondrato, care număra și opere ale lui Raffaello Sanzio; obține într-un mod aproape ilicit picturile ce aparțin pictorului Giuseppe Cesari, mai bine cunoscut ca și Cavalier d'Arpino; cumpără tablourile aparținând patriarhului de Aquileia, care deținea, între altele, pânze de Veronese; ia în stăpânire *Madonna dei Palafrenieri* realizată de Caravaggio pentru Bazilica Vaticană și obține *Pala Baglioni* de Raffaello Sanzio, care pentru el a fost transferată de la Perugia la Roma. În același timp adună sculpturi antice (și comandă unele noi), recuperându-le din săpăturile epocii și achiziționându-le de la colecționari: un mare număr a cumpărat de la sculptorul Giovanni Battista della Porta, sustrăgându-le intențiilor cardinalului Aldobrandini iar un alt grup l-a obținut de la familia Ceuli. Pe de altă parte necesitatea de a produce o legitimare socială și istorică prin posesiunea de obiecte antice era o practică deja consolidată, cu atât mai mult pentru o familie care se introdusese de puțin timp între vârfurile aristocrației romane și care trebuia să arate că imită în forme și în comportament un ritual cultural care fusese repetat de-a lungul secolului trecut.

Cei douăzeci de ani de pontificat ai papei Borghese sunt cunoscuți ca fiind și perioada în care Guido Reni ajunge pictor de încredere al familiei, cel puțin pentru perioada în care a fost aproape constrâns să rămână la Roma, și în care Giovanni Lanfranco și Gian Lorenzo Bernini s-au distins ca și deschizători de drum ai unei noi perioade artistice. Alegerile și influența avidului Scipione Borghese pot foarte bine să primească eticheta de gust eclectic: iubea să aibă orice tip de expresie artistică, cumpără și comandă opere de Caravaggio, Reni, Domenichino, Cavalier d'Arpino, Luca Cambiaso, Ludovico Cigoli și protejează artiști precum Antiveduto Grammatica și Lavinia Fontana.

Cardinalul urmărea de asemenea să-și întărească propria imagine publică de pios mecenat de temple antice ce se aflau în ruină și să contrabalanseze bogăția care ajungea în mâinile sale. Imaginea care se construia era aceea a unui principe, cu reședințe magnifice, colecții legendare și surse de venit copioase și sigure, totul concretizat prin abile și uneori imprudente, operațiuni financiare. Și comenzile arhitectonice atribuite cardinalului copiau aceleași impulsuri compulsive care mișcau colecțiile sale. Va fi Scipione cel care va începe restructurarea sau extinderea atât a clădirilor borghesiene de la Roma cât și rezidențele nou achiziționate în Tuscolano, pe care le-a cumpărat și le-a revândut până când a găsit soluția care îl satisfăcea cel mai mult: a trecut astfel prin posesia Vilei Acquaviva, Vilei Vechi, a Vilei Gallio, a Vilei Mondragone, a Vilei Grazioli, a Vilei Taverna, fără a cita aici palatele Borghese din alte orașele de pe Dealurile Albani sau în Sabina. Vilele din Frascati sunt achiziționate prin operațiuni de o complexitate care demonstrează deja menționatul mare talent în domeniul financiar a lui Scipione și a administratorilor săi.

În jurul anilor 1606 -1612 comenzile lui Scipione Borghese s-au intensificat tot mai mult. El a știut să alterneze și contrabalanseze în politica sa artistică, mai cu seamă arhitectonică, gesturi de abuz cu evidente acte de publică dărnicie – cum de exemplu va fi restaurarea bazilicii romane din San Sebastiano fuori le mura (în afara zidurilor) –, care reprezentau o investiție necesară să legitimizeze propria sa putere recentă și marea bogăție pe care favoarea de a fi nepot al papei îi permitea să o atingă. Se încadrează în evidenta valoare auto reprezentativă a arhitecturii, deciziile cardinalului Borghese de a realiza complexe monumentale grandioase, precum parcul și vila Borghese din Roma, așa zisul „Borghesianum” cu vilele din Frascati, reședința de pe dealul Quirinale (apoi revândută familiei Altemps). Inevitabil, în context urban, o astfel de politică s-a putut dezvolta doar printr-o lungă serie de presiuni comise față de proprietarii reședințelor care se află în zonele destinate să primească noile construcții. Intervenții care au fost mereu legitimate de scurte confirmări ale lui Paolo V.

Trebuie subliniat că întreprinderile constructoare colosale ale lui Borghese se află în strânsă continuitate cu cele inaugurate de cardinalii nepoți începând cu secolul XIV. Exemplul urmat de Scipione în politica constructoare urbană și extra urbană a fost, de fapt realizat de cardinalul Alessandro Montalto, nepot al papei Sixt al V-lea (1585-1590).

În acest sens afirmarea edilitară se configurează ca o investiție politică, în care luxul mecenatismului papal și al familiei sale este direct proporționat poziției sociale a celui care comandă și răspunde inevitabil necesității de a arăta și confirma propria superioritate față de curia cardinalilor, față de aristocrația romană și față de popor. Doar un exemplu: în 1613 Scipione Borghese avea un venit estimat lunar de 665.500 scuzi, dintre aceștia 644.300 au fost destinați altor achiziții, dintre care 470.000 au mers în investiții imobiliare și peste 200.000 au intrat în casele de bani ale familiei Altemps, pentru a plăti proprietățile vândute de aceasta familiei Borghese.

Frascati a devenit pentru Paul al V-lea și pentru nepotul Scipione, nu doar locul investiției financiare, dar și locul de etalare a familiei. Zona era de cel puțin un secol una de vacanță pentru nobilimea și înalta curie romană și era modelată de construirea a numeroase vile, care o făcuse să devină acel sistem măreț și neîntrerupt de „desfătări arhitectonice” ilustrată în foarte cunoscuta imagine în perspectivă gravată de Matthäus Greuter în 1620, și replicată în cea editată de Giacomo Lauro în 1622.

Au fost mulți arhitecții invitați să dea formă întreprinderii edilitare dorită de Scipione Borghese. Acesta l-a angajat inițial pe lombardul Flaminio Ponzio (1560-1613) – care a realizat la Roma pentru familie, palate, vile și grădini, precum și capele și biserici – la dispariția sa i-a urmat o personalitate diferită, adică ebenistul și intarsiatorul flamand Giovanni Vasanzio (1550-1621). Acesta era mai cu seamă unul dintre apropiații cardinalului Stefano Pignatelli (1578-1623), prieten apropiat și de conversații a lui Scipione, cel căruia Matthäus Greuter îi va dedica gravura de la *Vila Mondragone* din Frascati în care Pignatelli este amintit ca și persoană care « a contribuit mult la structura acestor edificii ».

A fost probabil stilul lui Vasanzio, devenit din ebenist, arhitect, care a imprimat o înfățișare specială construcțiilor borghesiene, desigur cu aprobarea celui care le-a comandat. În esență, însemnata activitate arhitectonică a familiei Borghese, în primii ani ai pontificatului lui Paul al V-lea, pare să respecte o arhitectură de perspective, mai mult decât de structură sau de corespundere a funcției pe care o are. Perspective care își găsesc originalitatea în a fi sprijinul unei varietăți excepționale de decorare plastică și cromatică. Este o arhitectură pe care am putea-o defini de suprafață și care nu pare să încerce alte soluții decât variante

ornamentale vechiului model de cetățuie de sfârșit de secol XIV: fațadele vilelor din Frascati, dar și cea a vilei Medici (tot de Vasanzio) de la Roma sunt un exemplu paradigmatic.

Dacă mergem să vedem ce se întâmplă la Frascati după 1605, deci după alegerea lui Paul al V-lea, vom reuși să înțelegem *modus operandi* al cardinalului Borghese.

În anul 1607 Scipione cumpără vila aparținând cardinalului din Como Tolomeo Gallio (era vila lui Annibal Caro), astăzi cunoscută ca Vila Torlonia (fig. 7). Din vechea clădire, care a fost complet modificată de proprietarii care s-au succedat (Altemps, Ludovisi, Conti și în sfârșit Torlonia), a rămas prea puțin. Din păcate ca urmare a bombardamentelor suferite de orașul în timpul celui de-al doilea război mondial, a supraviețuit doar o parte din parc cu Teatro delle Acque, operă a arhitecților de origine ticineză Giovanni Fontana, Flaminio Ponzio și Carlo Maderno, care au acționat ca și o echipă, administrând și împărțind șantierul pe baza competențelor lor. Abia achiziționată vila, prima preocupare a lui Scipione a fost să dirijeze apele care erau indispensabile pentru crearea și buna reușită a unui *Teatro delle Acque*. Acesta a fost proiectat luând ca inspirație sistematizările de la vila Farnese din Caprarola, a vilei Lante din Bagnaia și a vilei Aldobrandini din Frascati. Tema Teatrului, care se împletește cu natura și artificul, este râul care izvorăște dintr-un cap sculptat care se revarsă în bazinul de la picioarele cascadei. Importanța dată grădinii și spațiilor deschise este unul din aspectele principale ale programului lui Scipione, caracteristică ce se poate întâlni cu continuitate în alte locuri aflate în posesia lui. În orice caz, după ce a cedat această vilă familiei Altemps, Borghese achiziționează în 1612, pentru suma de 20.000 de scuzi, inclusiv mobilierul, reședința care aparținea cardinalului Ottavio Acquaviva d’Aragona (actuala vilă Grazioli – astăzi în teritoriul din Grottaferrata), unde discontinuu deja stătea acolo din 1606 (Fig. 8). Dar în 1614 Scipione a schimbat acest imobil cu cel al cardinalului Taverna, adică cu actuala Vilă Parisi la Monte Porzio Catone. La rândul său cardinalul Taverna a revândut aproape imediat edificiul familiei Peretti-Montalto.

Achiziționarea Vilei Taverna a fost complexă și a pus în discuție unele datorii economice ale lui Taverna și diferite contrapartide imobiliare următoare (Fig. 9). Proprietatea trebuia să formeze, cu vecinele Vila Mondragone și Vila Vecchia, pe lângă adiacentele păduri și vii, așa zisul *Borghesianum* (Fig. 10), o mare posesiune la care se ajungea prin *Portale delle Armi* (conceput ca poartă de intrare în acest micro Stat), având însă caracter efemer, în contrast cu piatra masivă din care era realizat și a tonului triumfal pe care îl transmitea (Fig. 11).

Restructurarea Vilei Taverna a fost încredințată lui Girolamo Rainaldi (1570-1655 – căruia îi este atribuită paternitatea așa zisului *Portale delle Armi*), care a adăugat edificiului existent două aripi în L; vila către Roma are o fațadă în U

(porticele laterale vor fi realizate în secolul XVI). În spatele edificiului se află un monumental *Ninfeo* sau *Teatro delle Acque*, așa cum se întâmplase la vila Torlonia, care prin intermediul a două scări se leagă de o grădină superioară ornată cu paturi de flori geometrice, cu descoperiri arheologice ce provin din zonă (Frezzotti 1982). Creatorul *Ninfeo* a fost Giovanni Vasanzio, care subliniem, a devenit după 1613 arhitectul familiei pentru *Borghesianum*.

La 29 noiembrie 1613, cardinalul Scipione a achiziționat, pentru 300.000 de scuzi, Vila Mondragone (așezată la granița între Frascati și Monte Porzio Catone) și toate posesiunile familiei Altemps. Vechiul nucleu al vilei reamenajat pentru familia Altemps de Martino Longhi il Vecchio (1534-1591) la sfârșitul secolului al XIV-lea, nu mai era potrivit, ideologic dar și structural, destinației pe care dorea să o dea noul proprietar: mai cu seamă vila nu era comparabilă cu măreția pe care o răspândea noua și vecina reședință ridicată cu câțiva ani înainte de Giacomo della Porta (1532-1602) pentru cealaltă casă pontificală Aldobrandini a lui Clemente al VIII-lea (1592-1605).

Vila Mondragone a fost astfel obiectul unei importante intervenții de lărgire și legătură între părți, operă a lui Vasanzio, care a inclus Cazinoul Altemps aflat în construcție legându-l, printr-o galerie, de corpul central al clădirii, creând în acest fel, o curte interioară în fața căreia se afla o grădină în stil italian (Fig. 12-13). În amonte era apoi nelipsitul *Teatro delle acque*, și la vale un portic. Marea agitație de pe șantier o regăsim într-o notă a unui cronicar din Vatican, care, la 26 septembrie 1618, nota: «Mâine la Frascati trebuie să se adune zece sau doisprezece arhitecți și zidari pentru a se consulta cum vor lucra pentru a susține șantierul de la Mondragone, care amenință să se ruineze și cu următoarele ploii tasându-se terenul, este posibil să vedem efectul acestora» (cit. în F. Grossi Gondi 1901, p. 102). Practic munca pe șantier a fost prea accelerată făcându-se unele calcule greșite pe care încercau să le remedieze.

Și aici precum și în cazul altor vile ale familiei Borghese este dată o particulară atenție spațiilor externe și arhitecturii grădinilor, acelea care vor fi atât de iubite de călătorii epocii Grand Tour. Astfel de exemplu, porticul din fața *Ninfeo* (Fig. 14), ca și cum ar fi fost o logie deschisă, este o idee cu totul nouă, propusă mai apoi la vila din Roma; remarcabilă este Fontana dei draghi (fig. 15), așezată în centrul terasei mari pe care se deschide partea din față a Vilei spre Roma. Fântână care preamărea desigur persoana care făcuse comanda și o făcea nu doar pentru că dragonul era unul din simbolurile heraldice ale casei Borghese, dar și pentru că primea deja de departe cine intra în vilă, și care traversând Portale delle Armi (fig. 11) și depășind urcușul ușor abrupt flancat de chiparoși ajungea la terasă, la fântână și intra în casă.

Ne referim aici, la puținele însărcinări începute de cardinalul Borghese pentru cicluri decorative mari în interiorul vilelor, către care părea aproape dezinteresat. Știm cât de implicat a fost în a aduna opere de artă și sculpturi antice iar colecția de astăzi în vila Borghese de la Roma rămâne ca o demonstrație surprinzătoare. Dar aceasta este, desigur o cu totul altă întâmplare.

Notă bibliografică

Am ales să nu îngreunăm textul cu note bibliografice, am preferat să introducem o notă generală și un aparat iconografic care să restituie din punct de vedere istoriografic și vizual protagonistul, Scipione Borghese, și înclinațiile sale imobiliare în teritoriul Tuscolan. Fiind bibliografia asupra proprietăților familiei Borghese în afara Romei foarte amplă și articulată am ales să o circumscriem contribuțiilor celor mai importante apărute în jurul temei în ultimii o sută douăzeci de ani (din 1901 până în 2018), la care se face referire pentru o bibliografie anterioară.

G.A.R. Veneziano, *The „teatro delle acque”, music and spectacle at Villa Aldobrandini during the seventeenth and eighteenth centuries*, în *The grand theater of the world*, sub îngrijirea lui V. De Luca, C. Jeanneret, London - New York, Routledge, Taylor & Francis Group 164-178; D. Buggert, *Die Villa Mondragone in Frascati eine gebaute Demutsformel Gregors XIII*, Regensburg, Schnell+ Steiner 2018; M. Cogotti, *Villa Rufina Falconieri a Frascati: il giardino*, Roma, Gangerni 2018; M. B. Guerrieri Borsoi, *Il sistema delle arti nel territorio delle ville tuscolane*, Roma, Gangerni, 2016; *Villa Mondragone „seconda Roma”*, sub îngrijirea lui M. Formica, Roma, Palombi, 2015; M. Richiello, *Villa Mondragone: una villa pontificia*, Roma, Società Editrice Dante Alighieri, 2015; M. Fratarcangeli, I. Salvagni (sub îngrijirea), *Oltre Roma. Nei Colli Albani e Prenestini al tempo del Grand Tour*, catalogo della mostra (21 gennaio-25 marzo 2012), Roma, De Luca, 2012 (mai cu seamă studiile lui P. Caretta și C. Mazzetti di Pietralata); *Lo Stato Tuscolano degli Altemps e dei Borghese a Frascati: studi sulle ville Angelina, Mondragone, Taverna-Parisi, Torlonia* sub îngrijirea lui M.B. Guerrieri Borsoi, Roma, Gangemi, 2012 (mai cu seamă studiile lui M.B. Guerrieri Borsoi, pp. 13-39 și 145-183; M. Fagiolo, pp. 5-11; L. Marcucci, pp. 50-97; M. Cogotti, pp. 185-207); *I Borghese e l'antico*, catalog al expoziției 7 decembrie 2011-9 aprilie 2012, sub îngrijirea lui A. Coliva, pp. 19-45; I. Rossi, pp. 149-193; L. Tracy Ehrlich, *Otium cum negotium: villa life at the court of Paul V Borghese*, in M. Fantoni, G. Gorse, M. Smuts (sub îngrijirea), *The politics of space: European courts ca. 1500-1750*, Roma Bulzoni, 2009, pp. 231-264; M. B. Guerrieri Borsoi, *Le trasformazioni urbanistiche di Frascati nel Seicento, la „piccola Roma” tra interventi papali e istanze della municipalità*, „Quaderni del Dipartimento Patrimonio Architettonico e Urbanistico”, 17 (2007), 33/34, pp. 55-76; M. Faber, *Scipione Borghese als Kardinalprotektor: Studien zur römischen Mikropolitik in der frühen Neuzeit*, Mainz, von Zabern, 2005 (Institut für Europäische

Geschichte, 204); R. M. Stollo, *Il Complesso delle Ville tuscolane, considerazioni sulle fasi evolutive*, in R.M. Stollo (sub îngrijirea), *Architettura e ambiente: casi di studio*, Roma, Aracne, 2004 pp. 195-228; *Tra Villa Mondragone e Palazzo Altemps: le residenze di un cardinale*, a cura di M. De Angelis d'Ossat, Roma, Università di Tor Vergata, 2003; A. Campitelli, *Il sistema residenziale del cardinale Scipione Borghese tra Roma e i colli Tuscolani*, în M. Bevilacqua, M.I. Madonna (sub îngrijirea), *Stato Pontificio e Granducato di Toscana*, 2, Roma, De Luca, 2003, pp. 67-74; L. Tracy Ehrlich, *Landscape and identity in early modern Rome: villa culture at Frascati in the borghese era*, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2002 (Monument of papal Rome); B. Forclaz, *Le relazioni complesse tra signore e vassalli, la famiglia Borghese e i suoi figli nel Seicento*, în M.A. Visceglia (sub îngrijirea), *La nobiltà romana in età moderna*, Roma Carocci, 2001, pp. 165-201; M. Fratarcangeli, *Il cardinal Tolomeo Gallio tra patrimonio immobiliare e „collezionismo architettonico”*, „Periodico della Società Storica Comense”, 63, 2001, pp. 13-64; A. Antinori, *Scipione Borghese e l'architettura: programmi, progetti, cantieri alle soglie dell'età barocca*, Roma, Archivio, Guido Izzi, 1995 (*Arte e storia*, 3); E. Fumagalli, *Su Scipione Borghese e l'architettura*, „Quaderni di storia dell'architettura e restauro” 13/14, 1995, pp. 89-95; L. Tracy Ehrlich, *The Villa Mondragone and early seventeenth-century „Villeggiatura” at Frascati*, New York 1995 (*Römische Studien der Bibliotheca Hertziana*, 11); A. Antinori, *Scipione Borghese, il Quirinale e Frascati: la vicenda della residenza sulle terme di Costantino*, „Rivista Storica del Lazio”, 1993, 1, pp. 113-158; V. von Flemming, „Ozio con dignità?” *die Villenbibliothek von Kardinal Scipione Borghese*, „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte”, 85, 1990, pp. 182-224; V. Reinhardt, *Kardinal Scipione Borghese (1605-1663). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepoten*, Tübingen, Niemeyer, 1984; S. Frezzotti, *I teatri delle acque nelle ville di Frascati*, „Studi Romani”, 30, 1982, pp. 467-477); F. E. Keller, *Zum Villen leben und Villenbau am römische Hof der Farnese, unstgeschichtliche Untersuchung der Zeugnisse bei Annibal Caro; mit einem Katalog der Villen Frascatensis in 16. Jahrhundert als Anhang*, Berlin 1980 (Freie Universität, Diss.); D.R. Coffin, *The Villa in the Life of Renaissance Rome*, Princeton, Princeton Univ. Press, 1979; P. Guerrini, *La funzione delle ville nello sviluppo del territorio*, in A. Mignosi Tantillo (sub îngrijirea), *Villa e paese dimore nobili del Tuscolo e di Marino; mostra documentaria*, catalogo della mostra (Roma 1980), Roma, De Luca, 1980, pp. 37-73; C.L. Franck, *The Villas of Frascati, 1550-1750*, London, Tiranti, 1966; L. von Pastor, *Storia dei papi dalla fine del Medio Evo...*, vol. XIII, Roma, Desclée, 1962 (mai cu seamă pp. 44-56); G. F. Tomassetti, *La Campagna Romana antica, medievale e moderna*, Roma, Loescher, 1919; D. Seghetti, *Frascati nella natura, nella storia, nell'arte*, Frascati. Stab. Tip. Tuscolano, 1906; F. Grossi Gondi, *Le ville tuscolane nell'epoca classica e dopo il Rinascimento. La villa dei Quintili e la villa di Mondragone*, Roma, Unione Cooperativa editrice, 1901.

Traducere din limba italiană Ioana Mândrescu

Fig. 1 – Gian Lorenzo Bernini, *Portret al cardinalului Scipione Borghese*, 1632, Roma, Galleria Borghese [Fotografie D. Petrucci]

Fig. 2 – Ottavio Leoni (attrib.), *Portret al cardinalului Scipione Borghese*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana [fotografie D. Petrucci]

Fig. 3 – Gian Lorenzo Bernini, *Portret al lui Paul V Borghese*, 1621, Malibù, The J. Paul Getty Museum [fotografie D. Petrucci]

Fig. 4 – Friedrich Carl Ludwig Sickler (desenator), Pietro Ruga (incizor),
Plan topografic al câmpiei Romei, având în vedere geologia și antichitățile:
desenat și explicat pentru folosul călătorilor, Rome, Monaldini in Komm,
1821, Roma, Bibliotheca Hertziana – Max Planck Institut

Fig. 5 – Matthäus Greuter, *Panoramă a Vilelor Tuscolane*, 1620, Frascati, Museo Tuscolano – Scuderie Aldobrandini

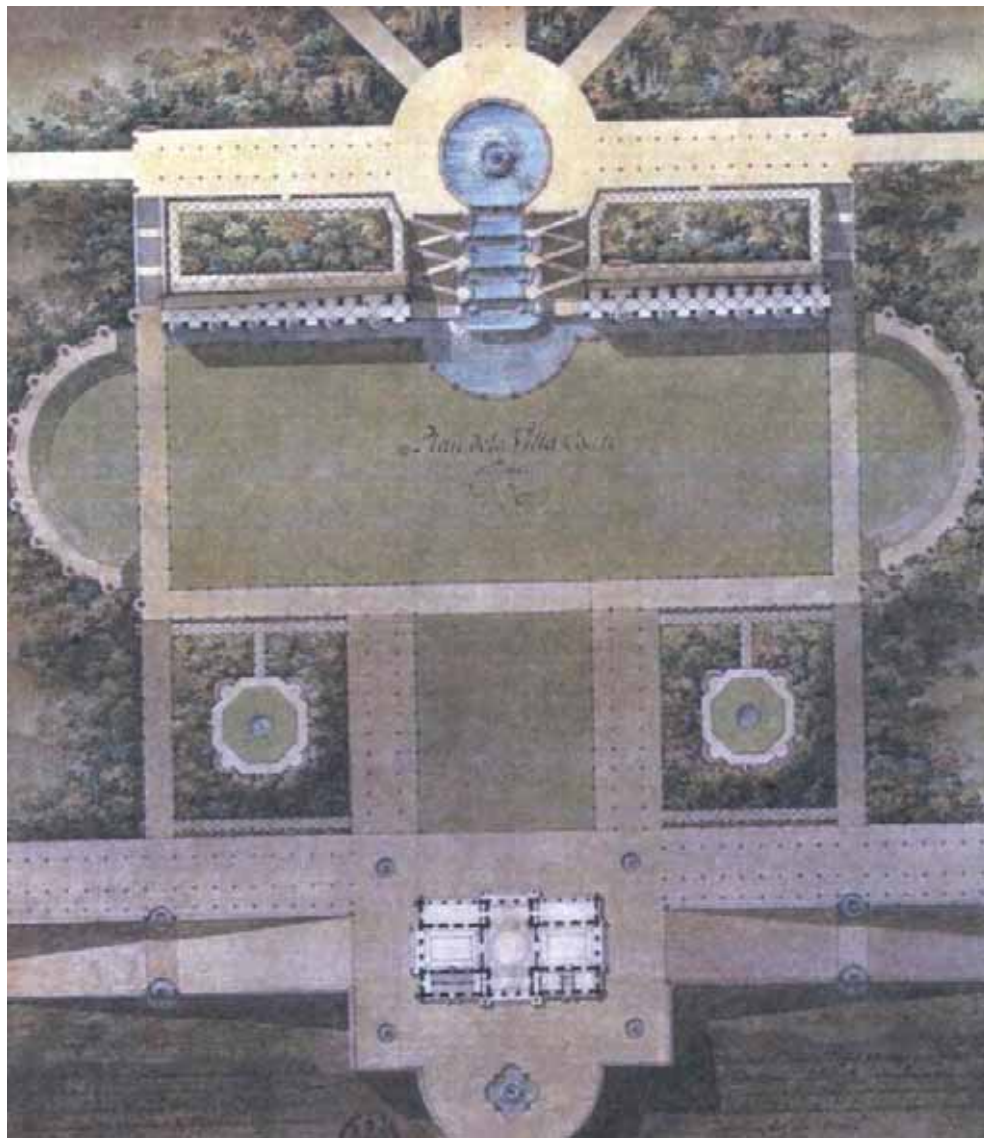

Fig. 7 – Pierre-Adrien Pâris, *Hartă a Vilei Torlonia*,
XVIII sec. [fotografia autorului]

Fig. 8 – Jakob Philipp Hackert, *Panoramă a Vilei Acquaviva Grazioli din Frascati*, 1779, Frascati, Museo Tuscolano – Scuderie Aldobrandini

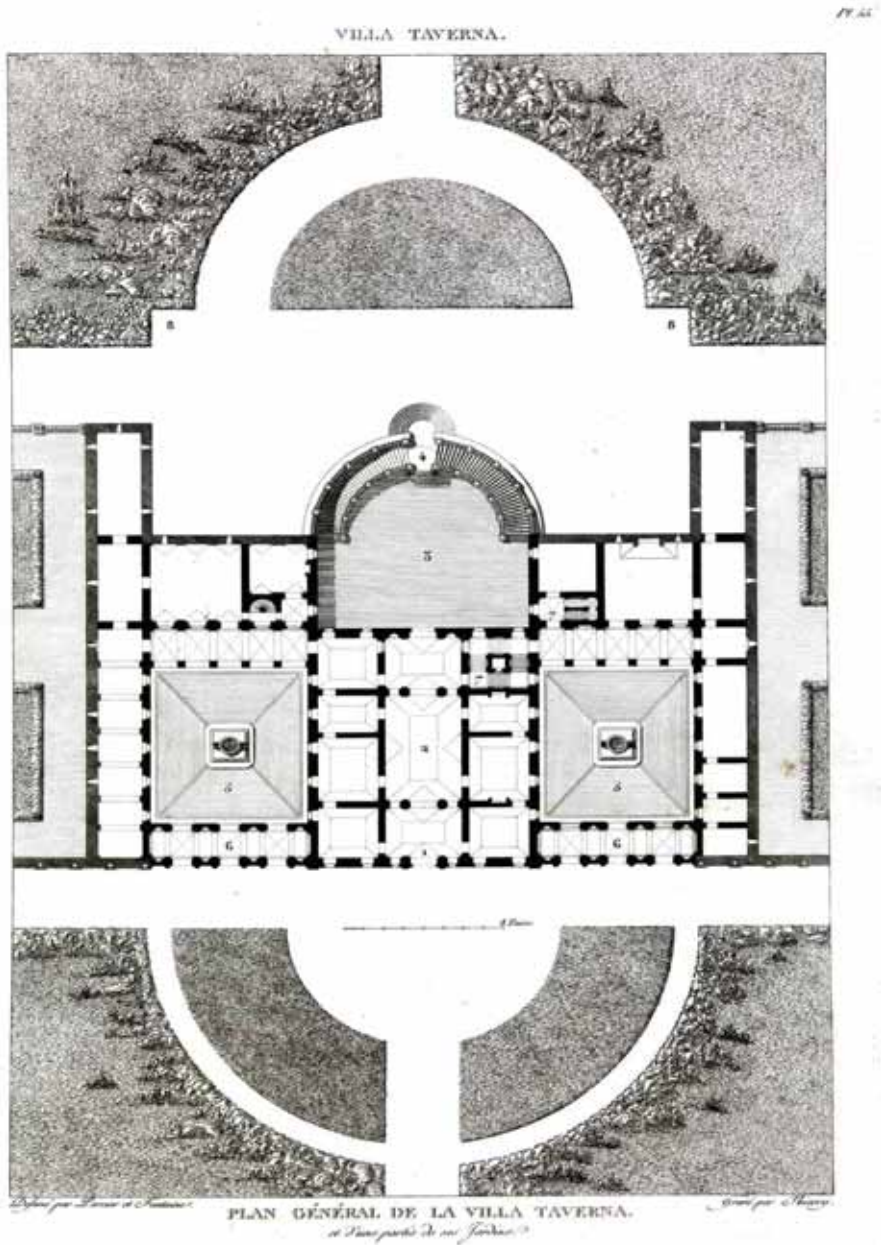

Fig. 9 – Charles Percier – Pierre-François-Léonard Fontaine, *Hartă a Vilei Taverna*, in *Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et de ses environs*, Paris 1809, tav. 55

Fig. 10 – Athanasius Kircher, *Burghesianum. Una cum villis*, 1671, colecție particulară

Fig. 11 – Girolamo Rainaldi (atribuită), *Portalul Armelor*, poartă de intrare în *Borghesianum* [fotografia autorului]

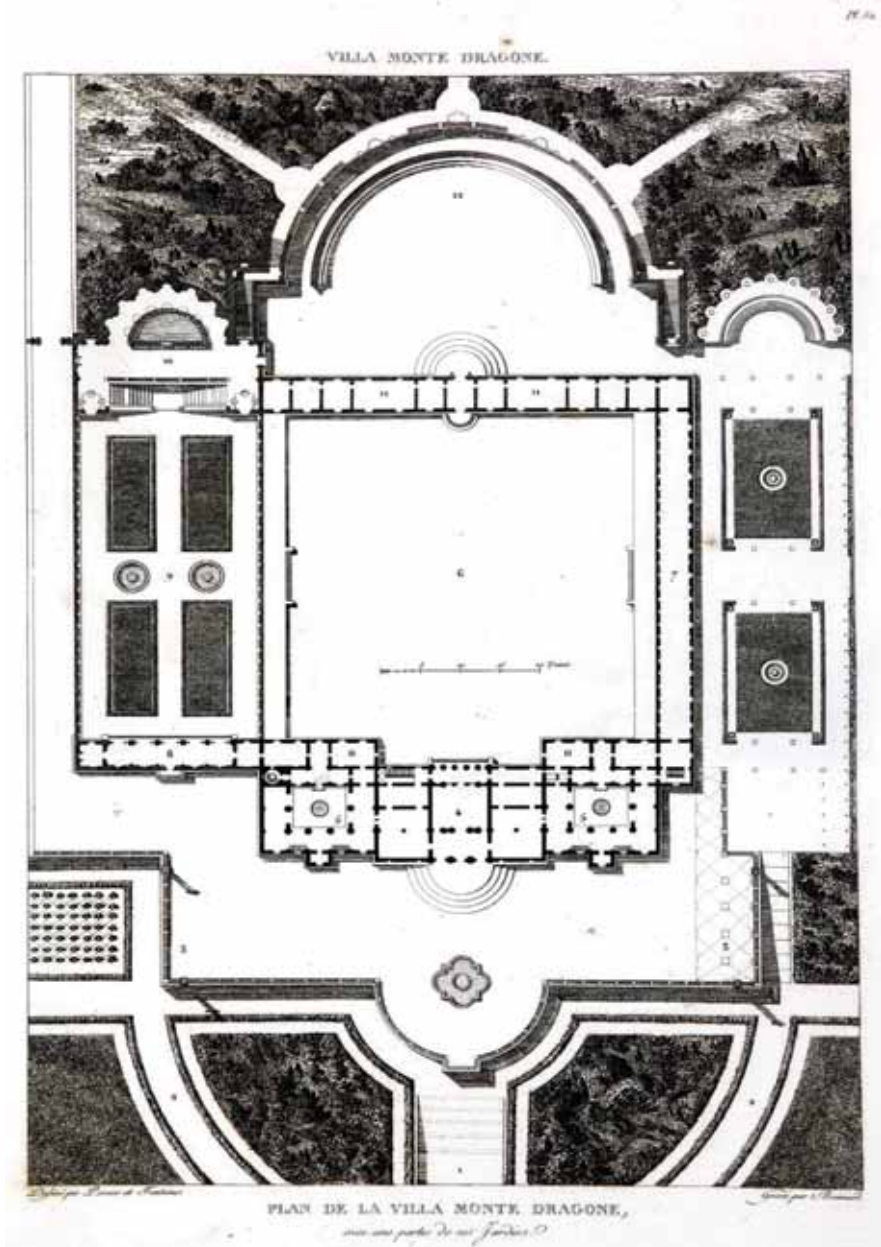

Fig. 12 – Charles Percier – Pierre-François-Léonard Fontaine, *Harta Vilei Mondragone*, in *Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et de ses environs*, Paris 1809, tav. 52

Fig. 13 – Alessandro Specchi, *Panoramă a Vilei Mondragone*, 1699, colecție particulară

Fig. 14 – *Teatrul apelor al Vilei Mondragone* [fotografia autorului]

Fig. 15 – Giovanni Vasanzio (atribuită), *Fântâna dragonilor*, Villa Mondragone [fotografia autorului].

